

Светислав ВУЧЕНОВИЋ

ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ ХЕРЦЕГ-НОВОГ У ГЕНЕРАЛНОМ-УРБАНИСТИЧКОМ И ПРОСТОРНОМ ПЛАНУ *

Кључне ријечи: Херцег-Нови, генерални урбанистички план, заштита наслеђа

Споменици културе и остали објекти и цјелине који чине градитељско наслеђе Херцег Новог могу се класификовати у неколико основних групација које одговарају главним културно-историјским раздобљима.

Праисторија

У овом временски дугом, а територијално пространом културном слоју, истичу се остати градњи илирских племена међу којима су два битна типа.

Први чине градине, утврђена упоришта на доминантним положајима, која су понекад имала функцију акрополиса са подграђима развијаним на ладинама испод врха. Карактеристичан мотив по којима се могу идентификовати јесу остати широких сувозидова устројених од мегалитских блокова. У зависности од топографских и других услова у овим градинама налазила су се или стална станишта, или само повремена за случај опасности (рефугијуми).

Испитивањем ширих области, могло се установити да су градине подизане на доминантним врховима и да се међу њима могла успоставити визуелна веза чиме је осигуравана контрола подручја и повећавана сигурност.

*/ У склопу урбанистичке документације за подручје општине Херцег-Нови 1985. године, урађена је и студија заштите градитељског наслеђа, чији се део овде објављује. Посао је обављен у организацији Завода за пројектовање и урбанизам, Херцег-Нови.

На рекогносцирању терена поред аутора текста судоловао је и архитект Борис Илијанић, који је извршио фотографска снимања.

Други тип илирских споменика чине могиле, масивне купе од каменог набачаја у чијим су средиштима гробнице. Оне су са градинама чиниле просторно-функционалне целине, као што је током даље историје трајала релација град - некропола.

Захваљујући стратешким положајима, појединачне илирске градине коришћене су и преграђиване и у доба антике, па и значајно касније. Досадашња истраживања могила су стога стратиграфски слојеви знатног временског распона.

У пејзажу, на врховима кршевитих обронака и око њих, запажају се дјелимично разрушени масиви најстаријих градина из далеке праисторије. Осим њих, комунални и грађевински радови износе на површину случајне налазе из темељних зона објекта, гробне прилоге и примјерке накита који улазе у збирке музеја.

Антика

Не постоји оштра хронолошка граница којом би се могао разлучити илирски културни период од античке фазе. Научним истраживањима установљено је да је долазило не само до сукоба, већ и до сарадње Илира и грчких колониста који су успостављали трговачке насеобине са заштићеним лукама (емпорије). Овакве колоније настајале су на положајима традиционалне трговинске размјене између домородца са копна и колониста трговаца са удаљених обала.

О досада приказаним типовима насеобина какви су налажени и проучавани на Црногорском приморју и посебно у Боки Которској, мало је познато на подручју Херцег Новог, јер археолошка и друга истраживања нису још шире обухватила ово раздобље. Но, с обзиром на стратешку важност Боке, маритимне квалитете њених лука и значај у трговинској размјени, нема сумње да је и овдје било таквих насеобина и градина какве су досада откривене и проучене у сусједним областима и на положајима градовима као што су Рисан, Котор, Будва, Улцињ и сл.

За римско раздобље везују се одређени локалитети на траси државног пута који је текао дуж обале повезујући њесна главна мјеста. При ближем одређивању трасе код данашњег римског пута Херцег Новог, постоје различита научна тумачења. По једнима, на положају Старог града постојало је утврђено пристаниште Ризинијум које је имало трајектну везу са пристаништем на мјесту Росе. По другима, римски пут кроз Суторину доспијевао је до данашњих Њивица, а одатле је била трајектна веза такође са положајем Росе и даље према Будви. Не улазећи у даље појединости оваква два тумачења, треба истаћи потребу да се на поменутим правцима и положајима обрати пажња приликом различитих радова због могућности проналажења темељних остатаха грађевина и пристанишних мола.

Истовремено, вальа узети у обзор и процес утонућа обале као и повремене катализме које су доводиле до јаких рушења и потапања приобалних дијелова насеља темељних преко насила и мултевитог тла.

Релативно млада научна дисциплина, подморска археологија, износи на површину дијелове потонулих античких бродова и њихових товара. У плодним равницама око римских насеља, подизани су резиденцијално-економски комплекси - виле рустике, које су понекада могле имати богатију обраду ентеријера: фреске на зидовима, мозаике на подовима око централних простора, атријума и перистила са писцима (басенима), скулптурама божанстава, натписима на каменим плочама и сл. Приликом пољопривредних или грађевинских радова, повремено се откривају остаци терми са хипокаустима, типичних за широку област римске цивилизације. На овом подручју, као и другде, могу се очекивати остаци вила рустика у равницама са пољима погодним за пољопривреду.

Процес дезурбанизације римског друштва у касној антици током III и IV вијека довео је до јачања градитељства у широј околини градова. Са продором хришћанства и формирањем црквене организације, подизани су манастирски комплекси са ранохришћанским базиликама које су наставиле традицију дворане римског доба.

Ови црквени ансамбли имали су у посједу велике комплексне обрадиве земље које су користили. Од оваквих грађевина остали су под земљом приземни дјелови са фрагментима стубова, декоративних капитела, камених преграда између наоса и презбiterијума, фрагменти фресака и мозаика (Бијела, Жањице).

Осим остатака наведених великих комплекса, могу се открити дјелови многих мањих градњи профане, одбрамбене или црквене функције, као и велики број растурених фрагмената архитектуре, скулптуре, ситне пластике, керамике, гробнице, накит и сл.¹

Рани средњи вијек

Сеобом народа и продором словенских племена у ове области, античка урбана традиција очувана је само у византијским градовима и непосредној околини која им је припадала.

У плодним жупама и долинама ријека, на падинама испод утврђених упоришта, постепено су се формирала и устављала сеоска насеља.

¹ Павле Мијовић, Урбани развој Црне Горе у античко доба, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд-Улцињ, стр. 3-82.

Прихватавањем хришћанства започела је и градња црквених објеката у селима, на гробљима у пољима или на црквеним посједима. Ови објекти били су мањом невеликих димензија, рустичне градње, скромне декоративне обраде. Плитки рељефи са честим мотивима троцланог прецијета покривали су оквире портала, дјелове прквеног намјештаја, олтарне преграде. Врло често коришћене су сполије, тј. дјелови архитектуре извађени из рушевина старијих грађевина, као што су стабла стубова, капители, мермерне декорисане плоче и сл. Од таквих старих богоモља, остале су рушевине или рјеђе приземни дјелови уклопљени у млађе објекте.

У не малом броју случајева, ове раносредњовјековне цркве наставиле су традицију културних мјеста из ранохришћанског или чак паганског времена. Зато ће се на појединим локалитетима пронаћи спојеви и фрагменти архитектуре у распону од више стотиља.

У околини Херцег Новог познате су цркве из тога раздобља (Супићепан, Св. Петар у Бијелој и др.).

У ово рано доба средњег вијека могли су бити коришћени остаци утврђених упоришта од илирског до римског времена низ чије су се стрме обронке формирала насеља сеоског становништва. Од стамбене архитектуре тога доба готово да нема трагова. Сточари стално у покрету градили су стамбене провизорије или понекад такве облике који су се могли преносити. Доминантан материјал било је дрво, од кога су прављене или брвнаре или комбинације са плетером облијепљеним блатом. Покривачи су такође били од дрвета или сламе.

Грађени од органских материјала или дјелимично у камену без везива и темеља, овакве настамбе нису биле дугог вијека. За то се од сеоских насеља из раног средњег вијека могу данас пронаћи само ријетки трагови, поједини гробови, керамика, скроман накит и др.

У обалном појасу који је био под управом или барем под непосреднијим утицајем Византије, настављена је тада изградња црквених објеката у мањим димензијама и разноврсним формама. Сведени на ограничено територије, становници приморских насеља користили су и преграђивали настапијећене објекте знатне старости са настојањем да се у малим формама понекада репродукују монументална рјешења базилика, трихонохоса, централних рјешења са куполама, октогона и сл. Природни чиниоци, ратови и хаварије, рушења и преградње, свели су овај културни слој на мали број остатака. Они се могу пронаћи испод млађих грађевина или под земљом на мјестима где су постојала мања насеља под византијском интервенцијом,

утврђења на стратешки важним положајима, дуж пута, у рејону оближњих градова.

Овај културно-градитељски слој трајао је, генерално узев, до 11. вијеска закључно.

Средњи вијек

Класично доба средњег вијеска у нашим крајевима обухватило је распон од XII до XIV стольећа. То је раздобље јачања комуналне аутономије урбаних центара који су стекли атрибуте средњовјековног града: статут и самоуправу, сједиште епископије са катедралном црквом, градске зидине.

Средњовјековни градови били су средиште занатства и трговине, спојис тачке између караванске трговине феудалног залеђа и поморске трговине која је повезивала разне крајеве и обале. Они су све више постали центри укрштеног дјеловања различитих култура и умјетничких искустава. Врхунска градитељска достигнућа тога времена, настајала су унутар бедема или у њиховој непосредној околини.

У архитектонско-стилском погледу, то је био период романике и ране готике који је створио монументалне катедрале, палате племића и камене куће грађана, друштвене и привредне грађевине. Дијелови архитектонских објеката из тог времена налазе се данас у недалеком Котору и Дубровнику. Бројне зграде су нестале као жртва потреса, пожара, ратних сукоба или због неминовног дотрајавања конструкција и промјењених потреба корисника.

У области Херцег-Новог од XII па до пред крај XIV вијеска, није било ни једног насеља у рангу средњовјековног аутономног града. Из овога времена потичу појединачна средишта епископија са манастирима и црквама-задужбинама које су подизали владари из лозе Немањића. У некима од њих, сачувани су фрагменти архитектуре и фресака високог квалитета. Бурна времена која ће уследити била су разлог или повод да се уништавају градитељска остварења настала у оквиру српске средњовјековне државе и у културној сferи Византије. До наших дана допрли су скромни остаци у Савини, Бијелој и др.²

Основање Херцег Новог³

Херцег Нови је настао као резултат трајних настојања босанске државе да оснује град на обали мора преко кога ће стечи трговинске и

² Мирко Ковачевић, Средњовјековни градови и утврђења у Црној Гори, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд-Улцињ, 1975. О Херцег-Новом, стр. 146-150.

³ Светислав Вученовић, Истраживања и заштита Старог града у Херцег-Новом, Бока 20, 1988, стр. 7-63.

културне везе са другим земљама и градовима. Томе на путу стајао је снажан монопол Дубровника који је своја права бранио привилегијама добијеним од разних владара за развој караванске трговине, продају соли и поморске везе са сусједним земљама.

Послије покушаја да трговиште оснује код ушћа Неретве, босански краљ Твртко утемељио је град у Жупи Драчевици који је поред осталога имао улогу да штити трговину, а потом и производњу соли у заливу према Суторини.

Оснивач је своме граду 1382. године одредио име Свети Стефан, које ће за његових наследника промјенити у Херцег Нови.

За разлику од других средњовјековних градова насталих у овим областима, Херцег Нови је утемељен у времену када је државна самосталност почела постепено да се руши под налетом турских освајача. Живот Херцег Новог под босанско-херцеговачким владарима трајао је тачно један вијек. За то вријеме, упркос сметњама, ограничењима и ратним сукобима, Нови се развио из утврђеног упоришта у градско насеље. Гдје је био Твртков Свети Стефан још није потпуно научно доказано. На основу досадашњих проучавања, теренске ситуације и видних материјалних остатака, језгро средњовјековног града налазило се на доминантном и природно утврђеном положају, који је касније назван Форте марс.

Оснивач је поред теренских погодности овде могао наћи и дјелове античких утврђења која су бранила улаз у залив на положају некадашњег трајектног пристаништа. Надоградњама и уз коришћење дрвене грађе, дало се relativno брзо оспособити за одбрану и боравак посаде.

Дијелови заштитног зида у подножју могли су штитити спој тврђаве са пристаном. Примјена дрвета распрострањеног у областима босанске државе допринијела је бржем и потпунијем нестајању грађевинских елемената на крају XIV вијека.

У вријеме Херцег Стјепана Вукшића - Косаче, Нови је проширио појас утврђења којима је обухваћено насеље са резиденцијом, стамбеним зградама, привредним објектима, црквама и осталим атрибутима насеља градског типа. У току теренских истраживања обављених послије земљотреса 1979. године на положају Св. Јеронима, откривени су темељи и приземни дјелови цркве подигнуте у XV вијеску са фрагментима готичког стила. Према архивским подацима, цркву су подигли дубровачки градитељи.

Детаљна теренска опажања, особито на фасадама кућа, открила су на неколико мјеста технику градње која се може везати за раздобље касне романике или ране готике са краја XIV вијека.

У темељној зони и под турским и млетачким надоградњама, налазе се дијелови бедема и кула средњовјековног Новог.

Град је тада могао имати једна врата према луци и друга копнена према средишту и каснијем предграђу.

Мали степен сачуваности материјалних остатака из босанско-херцеговачког периода и велики значај за реконструкцију некадашње структуре града обавезују на крајни обзир приликом садашњих санационих радова. То се може постићи једино уз сталан стручни надзор, регистровање и очување грађевинских пронађених остатака у темељној зони или у рушевинама и шуту.

Овај културно-историјски интерес не смије бити препуштен појединачним инвеститорима ни подређен потребама извођача радова, што се на жалост током посљедњих година дogađalo.

Херцег Нови под Турцима

Турска власт у Новом трајала је два вијека (1482-1687). И за нове владаре, град је сачувао важност коју је имао за осниваче. Он је био природан излаз херцеговачког залеђа на море, веза са посједима и утврђенима на копну, база за снабдјевање гарнизона и насеља храном, солju, оружјем, производима мануфактуре и др.

Турци су поклањали велику пажњу утврђенима Херцег Новог и њиховом адаптирању за примјену ватреног оружја које се развијало у то доба. Претежан дио до данас очуваних фортификација потиче од Турака. То су поред бедема и кула око насеља, и посебне тврђаве које су их „фланкираle“ Канли Кула и Фортс марс, а над градом тзв. Шпањола коју су такође Турци подигли.

Унутар града, Турци су наслијеђене објекте прилагодили својим потребама, животним навикама и вјери. У средишту је формиран резиденцијални комплекс заповједника града са одајама за становање и пријеме, и амамом који је био повезан са водоводном и канализационом мрежом.

Хришћанске богомольје претворене су у цамије, међу којима су дviјe највећe билe на положајима садашње православне и католичке цркве, са малим трговима окруженим зградама. Ове ансамбле повезивале су дviјe главne улице са неколико попречних које су се сачувале до данас.

Од стамбених објеката тога времена, постоје остаци дуж паралелних улица са бондручним проградним зидовима.

Ван града утврђеног бедемима, развијало се предграђе са чаршијом на којој су се стицали путеви изнад пристаништа.

Турски Нови претрпни је велика разарања 1667. године, која су регистрована на појединачним архивским плановима из времена непосредно пре и послиje млетачке опсаде и освајања града.

До краја турске владавине, подизани су и у околини Херцег Новог тзв. доксати, пространије куће на спрат, које су могле припадати власницима обрадивог земљишта. Поред њих, било је несумњиво и скромнијих стамбених зграда, млинова или камених мостова, од којих су поједини продужили да трају до овог вијека.

Херцег Нови као млетачки Castel Nuovo

Млечани су преотели Нови од Турака 1687. године и држали су га до пропasti Републике Св. Марка 1797. године. У овом периоду дугом 110 година, Венеција је користила освојени град као Castel Nuovo. Нови је био једно од утврђених упоришта за наставак дуготрајне борбе са турском империјом, која је прешла зенит своје моћи.

Град је у моменту освајања био јако оштећен борбама, као и незаљечивим посљедицама снажног потреса, који је тешко погодио широку област јужног приморја од Дубровника до Котора.

Млетачка власт дала је предност обнови фортификација, које нису изгубиле одбрамбени значај, јер су Турци још били у залеђу и у појединим приморским градовима. Основни урбани склоп је сачуван и даље. Друштвени и културни објекти задржали су исте положаје. Цамије су претворене у хришћанске богомольје, а резиденцију турског поглавара, заузео је млетачки заповједник.

На граници горњег и доњег града, настаје самостан Св. Франс са војном болницом уз њега. Други самостан са црквом Св. Анте подигнут је на западној страни ван предграђа, које се постепено ширило.

У овом раздобљу, стари лазарет испод Св. Анте био је напуштен, а нови је изграђен у Мельинама у облицима који су до данас највећим дијелом сачувани.

Повлачењем Турака из Боке и непосредног залеђа, као и престанком директне опасности од гусарских препада, почeo је процес помјерања насеља из позадине и са виших положаја према обали. На положајима где су постојале природно заштићене луке, формирани су пристани и грађена мола, а на обали подизани магацини за смјештај робе. На тим мјестима расла су насеља помораца, трговца и власника једрењака. Међу подигнутим објектима, истичали су се димензијама, солидношћу градње и барокним украсом „палаци“ капетана и других припадника грађанског сталежа и поједињих племићких фамилија.

Једно стољеће убрзаног просперитета и градитељског замаха оформило је обалне агломерације Боке, међу којима су поједине стицале статус приморских општина са одређеним привилегијама. У том правцу, развијала су се насеља од Мельина до Бијеле, мада нису досегла ниво какав су остварили недалеки Пераст и Прчань.

У Топлој је од године 1718. па до пропасти Млетачке Републике 1797. године, постојала локална самоуправа - „комунитад“. Дукалом дужда Јована Корнелија, олобрено је било оснивање општине, додјела земаља, као и поправке или градње цркви и манастира (православне вјериоповјести (*nel loro Rito Greco-Serviano*)).

Из тога периода потичу два црквена ансамбла: један у Топлој и други манастир у Савини. На обје локације, поред старијих и мањих пркава, подигнуте су током 18. вијека пространије цркве за већи број вјерника и други објекти за живот свештеника и монаха.⁴

И у другим обалним насељима, подизане су пространије цркве, појединачно и са куполама.

Сеоска насеља⁵

Повлачењем Турака и смјеном врховне власти, отворен је процес великих миграција и демографских промјена, које су захватиле Нови и његово залеђе. Миграциони талас, који се под притиском Турака крстао из Херцеговине према обали, засновао је сеоска насеља на новим локацијама или на положајима старијих. Многа братства добијала су од млетачких власти дозволе за оснивање села и подизање дома. Такође и за коришћење земљишта, која су раније била у посједу турских феудалаца. Тако је створена тампон зона, која је и овдје имала да штити интересе Млетачке Републике у теном дугом сукобу са Турцима.

У зависности од обрадивих поља, пашњака и шумских појасева, од избора и траса прилазних путева, села су била компактна или екстензивна. Постепеним порастом појединачних породица и братстава, развијали су се засеоци са низовима зграда и пратећих економских објеката. Уз првобитну кућу оснивача, дограђивани су објекти у низу, који су припадали потомцима и члановима исте фамилије.

Највећи број сеоских насеља и зграда до данас сачуваних на територији општине Херцег Нови потиче из времена велике миграције започете крајем 17. стотине.

Сеоске агломерације у приморској зони показују примјере веће компактности, која је овдје могла бити условљена како конфигурацијом терена и атаром, тако и традицијом градње. У неким мјестима Луштице, као што су Мркови и сл., осјећа се утицај градске архитектуре, каква је тада масовно подизана у обалном појасу. То се испољава у извјесној регулацији и груписању зграда, формирању дворишта, а такође и на

⁴ Томо К. Половић, Херцег-Нови: Историјске биљешке: књига прва: 1382-1797, Херцег-Нови, 1924, фототипско издање 1982.

⁵ Сава Накићеновић, Бока - Антрополошка студија, Етнографски зборник, књига XX, Београд, 1913, фототипско издање, Херцег-Нови, 1982, стр. 399-419.

елементима фасадис обраде. Микроклиматски услови овде су врло слични онима на обали мора, па су из тога произашли агрономија и грађевинарство. Између обалних насеља и села овога типа, губи се оштра граница урбаног и руралног. Разлика је у проценту утицаја градске и сеоске средине и културе. Обије ове групације чине широку скалу прелазних типова, у чemu се очитује једна од битних и специфичних облика Боке Которске.

На обронцима Орјена, села су отвореног типа формирана од више збијених засеока међусобно раздвојених мањим или већим простором атара, макије или голети, зависно од географских услова смештаја.

Основна групација-засек припадала је једном братству, развијеној фамилији по којој и носи име. Такав је највећи број случајева. На мањој или већој удаљености, обликована је спиједећа агломерација, која је могла припадати другој породици.

Овакви ансамбли подизани су дуж изохипси на стромом терену, са улазима на нижој страни. Изнад приземних полуукопаних економских просторија налази се горња стажа (високо приземље или спрат), која служи за становање.

Куће су грађене од камена са крововима на двије воде. Уз куће су и пратећи, приземни објекти: стаје за стоку, оставе за алат и др. На неколико мјеста сачувана су стара гумна кружне основе, поплочана каменом.

У зони лјутог крша села су формирана у долинама где је срозија наталожила плодну земљу у малим обрадивим оазама - вргачама. Такве невелике површине очишћене су од камена и омеђене сувозидом, понекада у терасастим композицијама. У овим крајевима, где је плодне земље било тако мало да је једва осигуравала голу егзистенцију, никакав објект није подизан на површини поља или обрадиве окућнице. Куће су грађене на граничној зони између врта и пашњака на каменитом подножју из кога су никле.

Ова традиција постала је неписани закон опстанка под најскромнијим природним и друштвеним условима, који су тада и у тим крајевима стајали на располагању. Овакав тип устаљен у лјутом кршу најбоље отјеловљују Убли и Крушевице.

Убли су образовани у долини окруженој огольеним падинама са планинским климатом у крајње оскудним природним погодностима. Садржи неколико групација братстава по ободу плодних зона и комплекс цркве и гробља у средишту.

Село Крушевице формирало је у котлини са стрмијим странама које прелазе у голет. Са пута изнад овог положаја, сагледава се цјелина састављена од неколико компактних групација кућа уз обод котлине. На приближно централном положају налазе се школа и црква окружени гробљем.

Сеоска гробља и цркве

На истакнутим и приступачним положајима, формиране су сеоске некрополе. Око цркве формирало се гробље ограђено масивним сувозидом. Цркве су у највећем броју једнобродне, са поликружном апсидом и звоником на преслици. Разликују се по димензијама, технички градње и примјени декоративних елемената, који су махом ријетки и скромни.

Највећи број цркава грађен је послије велике миграције с краја 17. вијека, упоредо са формирањем села. Неке су подизане на локацијама богомольја знатно веће старости, о чему постоје подаци у изворима, као и на терену, где се могу запазити остаци старијих фаза градње, утрађене сполије или фрагменти пластике. Поједине мале цркве рустичне градње имају подове испод нивелете околног терена, што такође може бити индикатор знатне старости, особито приземног појаса грађевина. На боље обрађеним објектима, виде се елементи или утицаји барокних облика, какви су у то доба развијани у обалном појасу.⁶

Цркве које су преграђиване или подизане послије пропасти Млетачке Републике показују склектична рјешења.

У садашњој ситуацији, најстарији гробови разликују се од каснијих по рустичним плочама, утонулим или скоро покривеним земљом. Понегде се назиру излизани натписи, или скромна декорација. Старијој фази припадали су и надгробни крстови, данас такође утонули са очуваним доњим краком. Будућа археолошка истраживања на појединим сеоским некрополама ван активне функције даће одговоре о старости гробова на основу сачуваних гробних прилога. Тада ће моћи са више извесности да се утврди старост гробних целина, а преко њих и сеоских насеља, међу којима су поједина настала још у раном средњем вијеку.

Поред цркава подизане су и камене зграде, приземне или једноспратне, од којих су многе данас ван функције или дјелимично срушене, без крова и таваница. Ови објекти служили су за становаште свештеника, док су им просторије коришћене за школу. Поред тога, у њима су одржаване тзв. „Брашке“ (братске), скупови породичних старјеница на којима су доношене одлуке важне за живот села.

Осим вјерских и меморијалних функција у црквама и око њих, одвијале су се просветне и управне намјене, што им је давало улогу и ранг центара друштвеног живота.

⁶ Рајко Вујичић, Прилог познавању споменика на Луштици, Бока 13-14, Херцег-Нови, 1982, стр. 399-419.

Стога, при истраживању и вредновању овог наслијеђа, треба узeti у обзир читав опсег њихових некадашњих услова у животу сеоске заједнице, а не само ону примарну-вјерску.

Под влашћу Аустрије

Током аустријске владавине која је смијенила млетачку и трајала око 120 година, у области градитељства догодиле су се бројне промјене. Оне су захватиле у већој мјери сам град, његову непосредну околину и обална насеља.

Као прву промјену треба истаћи престанак одбрамбене улоге појаса фортификација, које су Нови штитиле око четири стотине година. У прошлом вијеку почине напуштање, а потом и дјелимично рушење зидина и кула, на чијим се положајима и трасама подижу нови објекти који својим волуменима надмашују некадашње фортификације. Зграде попуњавају и просторе иза спољашње стране зидина, који су некада били забрањени за градњу.

Тако се постепено губе јасне границе између града и подграђа. Унутар града подигнуте су православна и католичка црква. Старије камене куће су надограђиване, чиме је погоршаван однос између објеката и слободних простора.

На подручју ван Старог града, и свдје као и на другим мјестима, подижу се стамбене вишекатнице за ренту, те други објекти за потребе нове администрације, јавне службе, школе, болнице и др. Ове грађевине уносе у амбијент крупне масе које надмашују својим димензијама и положајима традиционалне блокове старијих камених кућа и цркава.

Слиједећа промјена наступила је у технички градње и на фасадама зграда. У прошлом вијеку започињу опадања клесарске вјештине и коришћење лошијег мјешовитог материјала. Поред камена који је употребљаван за прагове отвора, завршне и кордон вијенце, у примјени је и опека понекада у комбинацији са ломљеним каменим блоковима. Овакве површине су покривене малтером, у коме су имитирани облица и профилације дотада извођени у клесаном камену.

Архитектонска декорација извођена је у еклектичним облицима комбинованих неостилова, а омајтерисане површине покриване су бојом. Неријетко, старији објекти са каменим фасадама добијали су овакав малтерни и полихромни плашт, испод чијих се оштећења сагледава првобитна техника градње. У обалном појасу сачуване су до данас многе зграде у облицима и обради својственој прошлом вијеку.

Сличне, али поступније промјене догађале су се и по селима у којима је трајао тип насеља по засеоцима и окућницима са стамбеним и помоћним објектима. Поправљене су дотрајале или су подизане нове

цркве окружене гробљима на којима се јавља тип породичних гробница у облику саркофага.

Прошли вијек значио је крај старе трговачке флоте састављене од једрењака. Појава пароброда и повећање њихове тонаже, захтијевали су и градњу нових оперативних обала и мола истурених према дубљем мору. Промјене су се догађале и у коштном саобраћају утичући на мрежу путева и топографију насеља. Некадашња готово искључива веза између појединих насеља дуж обале била је преко мора уз коришћење барки и бродица. Стварањем транзитног саобраћаја за потребе војске, снабдијевање и бржег путовања, трасирани су испрва путеви уз саму обалу. То се постизало насыпањем или пресијецањем, зависно од конфигурације. Тада су затрпавани поједини мандрачи или пресијеци мола. Овакви путеви постајали су улице-шетнице према централном дијелу насеља. Дуж таквих рива, подизани су дрвореди и алеје од медитеранских и тропских врста, посебно палми. Упоредо с тим, наставља се и развија култура вртова, међу којима су се поједини истицали ријетким биљним врстама, развијеним стаблима и декоративним композицијама.

У Југославији

По завршетку Првог свјетског рата и укључењем Боке у новоформирану државу Југославију, појачан је процес индустријализације започет у прошлом вијеку. У обалном појасу појављују се разноврсне творнице, постројења, складишта. Нови елемент који битно утиче на урбанизацију јесте жељезничка пруга провучена до Зеленике, која постаје важан прометни чвор. Све ово утиче на промјену урбаног пејзажа. Понајвише жељезничка пруга која је просјечена уз саму обалу, формирајући у каменим гребенима усјеке и насипе, мостове и тунеле. Поред осталог, морали су бити пробијени бедеми Старог града и посебно Цитадела. Обликовање већих индустријских, друштвених и стамбених објеката, омогућила је примјена новог материјала, бетона и армирано-бетонских конструкција. Јављају се прелазни облици и комбинована решења армирано-бетонских таваница и фасада са каменом облогом. Нови тип конструкција и материјала за хидроизолације створио је тип равних кровова, који уносе нове паралелопипедне облике у амбијент са традиционалним косим крововима покривеним каналицама или пријепом. Могућности које пружа нова грађевинска техника користе се за обликовање отвора великих распона. Широки излози отварају се у приземљима стамбено-пословних зграда. То се неријетко чини и на старим каменим кућама, не узимајући у обзир стабилност зграда и њихова архитектонска решења. Коначно, скелетне конструкције дозвољавају да се на фасадама појави само растер структуре, а поља између носача застакле.

Последијератна изградња увела је типове зграда за колективно станововање: ламеле и солитере најчешће у групацијама, са околним тереном за паркирање возила и зеленим партерима. Извођење оваквих објеката изискивало је најчешће велике захвате у тлу и промјене конфигурације терена.

Развој туризма, посебно здравственог, омогућио је подизање више хотела и стационара за лежање, највише у Игалу. На супротној страни према Мельинама, развио се болнички комплекс. Климатски услови и друге природне погодности утичу да се овај правац изградње и даље шири.

Укидањем жељезничке пруге, њена досадашња траса искоришћена је за успостављање шетнице уз море од Игала до Мельина. Тиме је на најбољи могући начин досадашња мана претворена у врлину. Шеталиште Пет Даница постало је битан квалитет ривијере Херцег Новог, који још није у потпуности искоришћен.

Повољан микроклимат и развијена традиција хортикултуре дали су данашњем Херцег Новом обилјежје вртног града, што се особито запажа у панорами према заливу.

Промјене у сеоском подручју текло су постепеније него у граду, и утолико спорије уколико су села удаљенија од обале. Ова неравномјерност ублажава се пробијањем нових путева и асфалтирањем постојећих са макадамом или каменим набачајем. Паралелно са свим, појачава се електрична мрежа за расvjetnu и термо-техничke потребе.

На погодним локацијама крај обале, у селима око залива и на обронцима Орјена, формирају се викенд насеља, како за становнике Новог, тако и за кориснике из удаљених крајева. Овакве групације уносе нове, не увијек усклађене акценте, у градски амбијент и природни пејзаж. Рађене без потпуне техничке документације или на бази типских пројеката из каталога припремљених за друге регионе, оне се удаљавају од формуле повезивања архитектуре са тлом и традицијом градње.

Промјене послије земљотреса 1979. године

Постепени и равномјерни ток урбанизације прекинут за кратко вријеме дејством земљотреса настављен је ширим замахом који доноси брзе промјене, посебно у самом граду и појасу уз море. За протеклих шест година, санирани су или изграђени многи објекти и успостављене прекинуте функције живота. У панорами Новог, појавили су се ансамбли стамбених вишеспратница, хотели, угоститељски објекти.

Друштвену градњу прати и приватна, која је сконцентрисана највише у полу прстену изнад Старог града. Недостатак стамбеног простора, појачан дејством земљотреса и миграцијама према граду, рјешавао се убрзаном градњом породичних кућа на локацијама које нису топографски подесне ни комуналино опремљене. Изнуђено

рјешавање стамбених проблема отворило је ланац посљелица и нових обавеза склопирања таквих насеља: водовод и канализација, електромрежа, асфалтирање путева, објекти друштвеног стандарда и сл.

Стамбена насеља у окolini града

У зони изнад Старог града подигнуте су стотине кућа, често у компактним групацијама диктираним рељефом терена. Велики број зграда још је недовршен, мада се простори већ користе. Честа је појава да се изгради приземље, и остави арматура за наставак конструкција.

Многе зграде су неомалтерисане или необојене. Све то оставља утисак брзе и половично градње диктиране хитним потребама смјештаја у општој оскудици стамбеног простора.

У панорами Херцег Новог током проtekлих година, нарочито послије земљотреса, појавиле су се агломерације стамбених зграда на стрмим обронцима изнад града. Захваљујући топографији терена, овај ланац стамбених насеља добио је незаслужено истакнуто место у општој слици градског подручја.

Овдје се намеће поређење на релацији старо-ново. У обалном појасу, знатан број старијих камених кућа остао је послије земљотреса напуштен - привремено или трајно и у мањем или већем степену општећености. Многим таквим кућама на изузетно добрим локацијама, још је неизвесна судбина. С друге стране, убрзано никну стамбене групације и читава периферна насеља на урбанистички проблематичним локацијама, ношена снагом нужде. Два готово потпуно одвојена тока исте, стамбене области имају као коначан резултат сљедеће неповољности: исфорсиране локације новоградњи и препуштање старијих општећених кућа неизвесној судбини. Са гледишта заштите грађевинског наслеђа, овакав процес изазива два лоша дејства: занемарује наслеђе и угрожава амбијент залеђа Старог града.

Групације стамбених солитера

Општи процес урбанизације, прелажења становништва из окoline или удаљенијих мјеста у град, захватио је и Херцег Нови. Тиме је појачана стамбена изградња - друштвена и приватна.

У теренским околностима које стоје на располагању за изградњу у херцегновском амфитеатру стрмих страна, настале су масивне групације солитера међу којима се истичу они у Игалу и Топлој. Њихова концентрација, димензије и доминантни положаји, створили су нове снажне константе у најширој панорами, посматрано са супротне обале залива или од улаза у Боку. Даљим ширењем оваквог начина градње у непосредном залеђу обалног појаса ниже традиционалне градње, настали су непрелазни контрасти старог и новог. Згуснута висока

градња ријешила је или барем ублажила питање грађивог земљишта, али је пореметила ошту слику и равнотежу старијег насеља и његове природне позадине.

Како ће и надаље потреба за стамбеним и радним просторима надмашивати расположиве капаците, неизбјежно ће се мијењати однос изграђених и слободних простора у корист првих. У амбијент Херцег Новог изразито пејзажних вриједности и традиционалне равнотеже између куће и врта, стана и зеленила, затвореног простора и слободних видика, надиру велеградски манири и рјешења која дјелују као туђа. Мада се могу налазити разлози за солигерске групације у топографији, економичности градње, примјени индустриске технологије и сл., не може се избећи утисак неравнотеже између градитељске и стамбене културе проплости и ове наших дана. Упркос супериорнијој техници градње и вишим стандардима стана у новоградњи, становање у традиционалним кућама где је зеленило врта саставни дио стана значи непревазиђену предност која се данас не може постићи за вишеструко повећани број кућа.

Обални појас од Игала до Мельина

Везни мотив подручја је Шталиште „Пет Данила”, успостављено на траси некадашње железничке пруге у дужини од неколико километара. Ова јединствена пјечашка „магистрала” поред осталих функционалних погодности, омогућава непрекинут и неометан доживљај града и предграђа са обале и мора. У развијеној панорами која се отвара, сва се насеља и ансамбли опажају својим главним прочељем.

За разлику од других ривијера са мјешовитим саобраћајем, овде је осигуран сабран доживљај панораме, пејзажа, градитељских остварења и споменичких вриједности.

У неколико километара обалног подручја, дошла је до највећег израза синтеза приморске медитеранске флоре и традиционалног градитељства, остварење културе живљања.

Генеза Херцег Новог овде се може најбоље пратити у слијedu од шест стольећа, са стрмим градом као централним мотивом, крилиним предграђима, Топлом и Савином утопљеним у зеленило до Суторине и Мельина на крајним тачкама.

Више попречних веза, стрмих улица или степеништа омогућава приступ у средиште подручја Стари град и Западно подграђе. Даљим захватима треба остварити гушће и колико је могуће лагодније приступе са обале према старим агломерацијама, као и обратно из насеља према мору. То се посебно односи на Стари град и подручје источно од њега где још превладава стање полуусрећности и опоравка

од дејства земљотреса. Објекти и простори за краћа задржавања и одмор са одговарајућим садржајима треба да буду равномјерно распоређени и од хотела „Плажа“ према Мельинама, чиме би се повећала привлачност и овога дијела шеталишта.

Од Мельина до Бијеле

На подручју од Кумобра до Бијеле, запажа се спољедења појава: велики број оштећених кућа остао је у стању у каквом се нашао послије земљотреса, а поједини објекти су још дотрајалији него што су били 1979. године. На истим власничким парцелама крај старих камених кућа, подигнуте су нове породичне зграде са једним или више становова у висини од једног до два спрата. Неке старе куће су постепено рушене да би се из њих извадио камени материјал за новоградњу.

Распрострањеност ове појаве постала је правило уз ријетке изузетке. Бројни власници приватних зграда рјешили су своја стамбена питања подизањем нових кућа. За разлику од стања послије земљотреса када су прављени планови обнове пострадале архитектуре, сада, шест година касније постаје извесно да ће многе камене куће бити жртвоване постепено и прећутно. Не улазећи у разлоге овакве праксе, може се закључити да ће се кроз неколико година знатно промијенити грађитељски амбијент у обалном појасу; из његовог мозаика испашиће једна по једна, многе коцкице традиционалног лика Херцегновске ривијере.

Описани процес нарочито је распрострањен око привредно развијеног језgra, као пр. крај бродограђилишта и сл., где је вал новоградње јачи. Пролазећи кроз ово подручје, долази се до закључка да су камене зграде на многим мјестима преостале услед недостатка средстава, а не због обзира према наслијеђеној архитектури. Описаних појава има и на другим мјестима, али су овдје већ доведене до стања из кога тешко да има повратка. Тада очигледно намјеран и дослиједан не може се сматрати усклађеним са плановима очувања грађитељског наслијеђа. Оно што је земљотрес начео, приватни грађитељи уз помоћ друштвених кредита су наставили, а понекадје и завршили. Уколико се и надаље буде развијао овакав тренд, старе куће уз обалу постајаће све већа ријеткост.

Преградње старих кућа по селима

Број и опсег захвата на старим каменим зградама опада са удаљеностију од града и добрих путева по којима се могу кретати камиони за пренос грађевинског материјала и опреме. У селима на ободу подручја општине, још се могу видјети куће покривене каменим шпочама и приземљуше са покровом од сламе.

Вал обнове и прилагођавања наслијеђених зграда садашњим животним потребама показује одређену закономјерност и сличност

поступака. Уколико су објекти претрпјели оштећења од земљотреса, примјена армирано бетонских конструкција је масовнија. Дрвене таванице замјењују се бетонским плочама. Кровне конструкције се или обнављају у потпуности коришћењем нове грађе или се мијења непосредна подлога покривача. Најчешће, стара каналица уступа мјесто цријену (медитеран или французица). Са промјенама конструкција, настају понегдје и промјене спољашњег облика: подижу се тавански назидци да би се добила стамбена поткровља, а тиме се обично губи један од карактеристичних мотива архитектуре овог региона: видјеница.

Такве промјене одлике, пада, покривача, и димњака одузимају старој архитектури њене особености и своде је на упрошћене и осиромашене геометријске облике.

Постепено се губи једна од битних одлика традиционалне куће: њена прилагођеност терену и срасlost са тлом над којим је подигнута. Овај квалитет је најизраженији на положајима где је објекат темељен на живој стијени. Њен врх је заравњен у неопходном обиму, тако да камени масив чини природни постамент зграде. Од извађеног материјала, настављена је градња приземља и формирање приступних рампи, каменог степеништа над сводом пред улазом на спрату куће (односно високом приземљу).

Намјесто оваквог спајања објекта са природним постаментом, данас је све масовнија појава грубих и оштрих веза терена са приземљем, а нарочито са спратом. Међу таквим елементима истичу се спољашња бетонска степеништа са подестима, терасама, ношена стубовима од испуњених азбестних цијеви и сличних подупирача. Њихова масовна распрострањеност све више осваја сеоске насеобине, где се јавља не само на новоградњама, већ и уз старе камене куће. Са оваквом појавом, целину чини и терасирање околног терена, где се намјесто блатах камених рампи формирају бетонски трогоари око кућа и пространи плато испред зграда.

На рустичним каменим прочеслима са широко дерсованим граничним површинама блокова, раде се фуге од цементног малтера, или се криле раније омалтерисане површине. Бетон и цементни малтер користе се као најкраћи пут за постизање практичног циља: одржавање уз скромне издатке. Унутрашње адаптације пројектују се понекад и на фасадама; помјерају се отвори или повећавају прозори. Намјесто двокрилних отвора камених оквира са спољашњим дрвеним капцима, формирају се хоризонтални отвори са три крила потпуно страни традиционалној архитектури ових krajeva. Тиме се најгрубље ремети однос фасадног зида и отвора усталији и закономјеран и код најскромнијих решења народне архитектуре. По правилу, промијењени оквир изводи се од бетона, а потом понегдје и окречи.

Унутрашње промјене распореда простора и увођења санитарних блокова представљају неизбјежан и прогресиван корак. Њих прати и примјена нових материјала за облоге и подове у складу са савременим функцијама тих просторија. Увођење воде у куће постиже се зависно од извора снабдевања: код кућа са старијим бистијернама веза се обезбијеђује преко хидрофора, а у насељима са природним врелима развод до кућа постиже се и гуменим или пластичним пријевима разведенм површински. Слично се напајају и вртови на окућницама.

Ревитализација сеоских насеља на обронцима Орјена

Економски развој условио је да млађе генерације напуштају села и куће својих предака у традиционалним групацијама братства. Промјена професије, селидба у град или дужи боравак у иностранству, учинили су да у појединим кућама остану само најстарији и ријетки чланови фамилија. Није мали број објеката који су дugo затворени, или чак трајно напуштени. На њима се осјећају посљедице спонтаног пропадања, прво кровне конструкције и дрвених таваница, а потом камених зидова.

На локацијама које су претрпеле јаче дејство земљотреса, отворени су продори за убрзаније дејство снijега, кишe, влаге, труљења материјала и опште запуштености зграда.

С напуштањем зграда, најчешће престала је и обрада окућница и других парцела које су припадале истим власницима.

С друге стране, општа стагнација осигурава трајање изворних решења и оригиналних материјала (камена, каналице, шкура) без нових индустријских производа (цијеп, лим, салонит, алуминијум и сл.).

Нормално је очекивати да ће се са обновом стarih кућа догађати процеси слични онима који су већ увек захватили обално подручје. Утолико прије што се ова удаљенија сеоска насеља налазе ван подручја Генералног урбанистичког плана, па су услови за градњу слободнији. Први битни корак преображаја планинских села јесу комуникације. Тада ће бити могуће да се старе камене куће адаптирају и користе и за становање оних који раде у граду или на обалном подручју, где је посебно тешко и скupo решавање стамбених проблема.

Са модернизацијом путева, замјењивањем макадама асфалтом, постаће могуће да се за релативно кратко вријeme и без напора савладају и најдуже релације између Херцег Новог и села на обронцима Орјена.

Осим за стални смјештај, старе куће могу служити као сезонско боравиште или за викенд насеља.

У појединим селима (Врбаш и сл.) викенд куће, самосталне или у мањим групацијама, настале су независно од стarih камених агломерација и у разноликим архитектонским облицима и мате-

ријалима: од малих објеката скромне обраде, до просторно развијенијих рјешења базираних на квалитетнијим пројектима за изабране локације.

Оваква упоредност старог и новог не доводи до споја старе архитектуре и нових животних функција: на једној страни вегетирају објекти традиционалног градитељства на смањеној економској мотивацији, а на другој се улажу знатна средства у зграде за повремени боравак, чији су облици и материјали одвојени од амбијента или су му супротстављени.

Најповољније рјешење било би у споју стarih градњи и нових функција. Тиме би се ријешила судбина многих стarih кућа и читавих групација у појединим засеоцима, а била би избегнута или просторно ограничена појава новоградњи.

Таквој синтези наслеђа и данашњих животних активности стоје озбиљно на путу имовинско-правни односи и развојени интереси приватних сопственика стarih кућа и новопридошлих власника сезонских објеката.

Из наведених разлога, показује се као весома потребно економско и социолошко истраживање могућности разноликих спојева старог и новог, а такође довођење у везу друштвеног инвестирања и приватног улагања.

У основи свих могућих комбинација, не треба изоставити једно битно сазнанье које се односи на сва насеља: то је свијест о наслеђу као неотуђивом дијелу традиције, осјећај припадности старом крају и жеља да се са њим не прескину све нити, утолико прије што у многим случајевима данашње напуштање стarih домова не значи трајну прекоморску смиграцију, већ вишегодишње запошљавање у иностранству или у земљи, ван подручја Херцег Новог.

То се посебно односи на не мали број млађих људи који су са планинских села сишли у град, где су нашли посла у индустрији, туризму, сервисима, док су стари чланови фамилија остали у засеоцима и кућама.

Поред овог моралног подстрека, постоје и озбиљни економски мотиви за повратак на село, обнову живота и стarih зграда, јер све старе насеобине, и најудаљеније и сведене на неколико кућа, настајале су над изворима привредне егзистенције: уз крашка поља са оазама обрадиве земље, на граници пошумљених падина, близу планинских врела, недалеко од природно трасираних путева.

Многе локације на изложеним положајима далеких видика према Боки и отвореном мору нуде изузетне микроклиматске услове за повремени или стални боравак и разноврсне резиденцијалне функције.

Изразите природне повољности постоје, почев од граничног климата удруженог медитеранског и планинског утицаја, који је условио развој комбиноване вегетације приморског и континенталног подручја.

Подизањем туристичких комплекса из летничких терена, угоститељских објеката и сл., отвориле би се могућности запошљавања околног становништва и тиме посредно обнове и коришћења старих полунапустгених засеока.

Начела

У склопу Просторног и Генералног урбанистичког плана Општине Херцег Нови, одређују се принципијелни ставови и општи услови заштите градитељског наслеђа. Специфичне одредбе и посебни услови дефинишу се кроз Детаљне урбанистичке планове и урбанистичке пројекте. Реализација смјерница заштите остварује се кроз инвестиционо-техничку документацију за појединачне објекте, у распону од идејно-програмских рјешења до главних или извештбених пројеката.

Сви наведени нивои планирања, урбанистичког и архитектонског пројектовања, морају се заснивати на утврђеној методолошкој поступности и садржају који обухвата следеће компоненте: генезу и валоризацију градитељског наслеђа по основним друштвено-историјским раздобљима; анализу постојећег стања са приказом узрока угрожења и пропадања; методе санације и архитектонске обнове историјске архитектуре; програмске одреднице и услове ревитализације јединица, амбијента и појединачних објеката.

Обим докуменатације и детаљност њене обраде зависе од комплексности архитектонско-урбанистичких рјешења и споменичким потенцијала које у себи садрже. Појединачне услове заштите утврђује надлежни Републички завод за заштиту споменика културе. Савремена доктрина заштите наслеђа третира истовремено и подједнако све компоненте простора од природне подлоге до градитељске надградње. С тога се на нивоу синтезе удружују резултати истраживања природне околине и културно-историјских слојева, који творе урбанизовани пејзаж. Због тога се и у овој базној студији упоредно и у међусобној зависности испитују два основна чиниоца: природна и створена средина.

Припремно-истражни радови

Код захвата на објектима градитељског наслеђа, важи опште правило: истраживање и проналажење нових чинијница о историјској грађевини одвија се у свим фазама: пре радова и независно од њих, у припремној фази, током извођења санационих и адаптационих радова, па и послије њих када се сумирају и синтетизују сва стечена сазнања.

Пракса је у безброј случајева потврдила да је претходно испитивање објекта неопходно, чак и у случајевима скромне амбијенталне архитектуре, и да такво испитивање мора да претходи изради пројеката. Свако избегавање или одувлачење припремно-

истражних радова има исту основну пољедицу: губитак културно-историјских и градитељских квалитета. Пројекти који су у нескладу са захтјевима заштите наслеђа по правилу не дају ни задовољавајућа решења, јер не користе у пуној мјери врлине традиционалне архитектуре. Тиме је у крајњој линији оштећен инвеститор и будући корисник, јер се губитком података и квалитета традиционалног градитељства, простори и амбијенти осиромашују. Будући да данас стари историјски центри и камени објекти нису вишег гета за нужни смештај сиромашнијих слојева, већ све чешће зоне вишег стандарда и културе живљења, неразумно је према њима поступати као са новоградњама на историјски стерилном тлу. То се ипак догађа, нарочито у раздобљима када су на располагању знатна средства и сразмерно кратки рокови, а понајвише уски интереси директних учесника у захвату према којима се улаганье времена и новца у претходне истражне радове сматра издатком који треба избјећи. На сљедећим страницама, изложени су основни елементи и фазе припремно-истражних радова по редосљеду који се у пракси примјењује.

Израда услова заштите градитељског наслеђа

О садржају и начину израде документације о градитељском наслеђу, посебно споменичима културе, могу се наћи методска полазишта у закључцима разних савјетовања, као и нормативне одреднице у законима и упутствима која се издају у склопу конзерваторских услова.

И овдје, као и у другим сличним ситуацијама важи правило да документација треба да буде сразмерна постављеном задатку, тј. студији, плану или пројекту. Са друге стране, она по врсти података које садржи и њиховој систематизацији треба да буде стандардна, како би се уклопила у шири документациски комплекс. На тај начин могуће су упоредне анализе бројних чињеница, на путу ка својству синтезних закључака.

Методолошки образац за једину урбану целину успостављен је и практично спроведен приликом израде Студије градитељског наслеђа и Урбанистичког пројекта за средњовјековно средиште Херцег Новог, Стари град. Његово садржајно језгро може и треба да се примјени и приликом израде истоврсних планинских докумената за друге просторне јединице.

Без потребе да се улази у детаље, овдје се укратко наводе само главни елементи документацијског склона.

Подлога за својење свих аналитичких података у графичке симbole јесте геодетски снимак 1:500. За густо саздане агломерације са више фаза градњи и појединачне развијене ансамбле, ради се архитектонска подлога у разм. 1:200. Ова гранична размјера омогућава

обраду података и варијантна рјешења у распону од урбанистичког до идејног пројекта. На њој се могу презентовати градитељске појединости, слободни простори, плочници, вегетација, градске зидине и унутрашња организација зграда.

Друга основна компонента документације јесте анкетни лист за појединачне објекте градитељског наслеђа. Он треба да садржи рубрике за лапидарно уношење података о стању зграде и условима за њену заштиту и обнову. У оквиру стања објекта, уносе се битни подаци о генези, стилској припадности и хронолошком поријеклу.

Сљедећа ознака обухвата просторно рјешење: ситуацију, габарит, етажност, диспозицију основе, унутрашње комуникације и др. Архитектонска обрада фасада и ентеријера, излаже се кроз сумарни опис материјала, техника, стилских облика и композиција, уз наглашавање најважнијих особености грађевине. Коначно, аналитички приказ садржи стање конструкција и материјала, врсте и степен угрожења. Дескриптивни дио илуструју двије-три карактеристичне фотографије мањег формата.

Из текста наводи се основна литература.

На бази наведених података и аналитичких запажања, формирају се услови заштите градитељског наслеђа, који одговарају рубрикама постојећег стања. Тако се на основу генезе и културно-историјских карактеристика изводи валоризација објекта у целини и појединачних његових дјелова, уколико је у питању развијенији ансамбл.

Унутар истог објекта селективно се вреднују изборна и потоње фазе.

Валоризација је услов за тапан интервенција, тј. полазну идеју о томе шта се обавезно штити, шта треба уклонити и где су могућности слободног опредељења пројектанта. Слиједећи корак је испитивање просторних условности, могућности и ограничења за инсталирање савремених функција у старим објектима.

Тиме се трасирају смјернице за ревитализацију на основу благовременог испитивања комплементарних спојева традиционалне архитектуре и данашњег живота. Подаци о конструкцијама и грађевинским материјатима, служе као подлога за утврђивање оквира потребне санације: статичке, асемумичке, заштите од влаге, и других процеса пропадања структура. Финална обрада усмјерава се кроз упутства за обраду фасаде и ентеријера.

На крају конзерваторских услова одређује се оквирни садржај припремно-истражних радова на објекту у који спадају: обијања малтера, откривање конструкција, археолошка сондирања и сл.

Овдје спадају и сугестије за етапност пројектовања која је неизбежна у случајевима где се налазе вишеструке фазе градње, строги услови заштите и сложен програм ревитализације.

Крајни резултати изложеног технолошког низа израде конзерваторских услова заштите градитељског наслеђа могу се приказати унiformно кроз прегледне листове са наведеним поглављима. При том треба водити рачуна о практичности изабраног решења, с обзиром на потребу да се обично ради о десетинама или чак стотинама појединачних објеката и хиљадама података.

Сви изложени подаци и радње чине језгро досијеа заштићеног објекта које се постепено проширује новим елементима и сазнанима. У пракси уз ове конзерваторске услове, надовезују се урбанистичко-технички и комунални услови који се издају инвеститору скупа прије приступа изради инвестиционо-техничке документације.

У случајевима када се обраћује појединачни споменик културе, примјењује се иста методолошка матрица с тим што су сви подаци сразмерно обимнији и разноврснији, укључујући архивску грађу, литературу, аналогије и др. Овде треба истаћи и обратно правило: када се појединачни споменици културе разматра у склопу урбане и руралне целине, битне податке о њему треба свести у стандардне обрасце који су применијени за све остале објекте, с тим што ће се у апаратури навести извори допунских информација.

И коначно, једно упозорење из праксе: постоје многи програми, анкетни листови и обрасци. Они могу бити од велике користи на старту, али се за сваки конкретни случај насеља, ансамбла или појединачног објекта морају адаптирati да би послужили као инструмент а не као граничник истраживања.

Испитивања грађевинских материјала и конструкција

До сада изложен ток испитивања објекта и конзерваторски услови не обухватају грађевинска истраживања која могу пружити нове, значајне податке за потпуније одређивање архитектуре и потребних радова. Кроз услове заштите градитељског наслеђа, треба одредити укупни програм истражних радова, положај и обим појединачних сонди у конструкцијама по зидовима и на фасадама. По правилу, знатан број корисних података налази се испод малтера, као фасадног тако и онога у интеријеру. Већ дјелимичним скидањем таких облога постаје много јаснија слика о стилско-хронолошкој припадности, изворним техникама градње и могућим фазама, које се не могу назрести под малтерима. Да би се дошло у посјед таквих података, није неопходно скидати облогу на свим површинама, већ се посао може концентрисати на мјеста која пружају највише информација са најмање угроженог рада. Већ и мале сонде у малтерима интеријера могу указати на разне слојеве и евентуалну сликану декорацију, што је прва превентива против уништења таквих података.

Друга група чињеница открива се сондама кроз конструкције: таванице, зидове, сводове и друге елементе архитектонске структуре. Циљ сваких испитивања јесте потреба да се дознају врсте, димензије и степен очуваности конструкцијних елемената. Таква сазнања имају двојаку важност: за историју и типологију градње, као и за утврђивање врсте и обима санационих радова.

Мјестимичним дизањем подова стиче се увид у димензије, распоред и дотрајалост тавањача; скидањем насила са сводова или слијепих подова искључује се могућност смештања нових конструкцијних ојачања изнад постојећих које треба задржати. Сондирањем масивних камених зидова добијају се подаци о њиховом пресјеку и просјечној носивости.

У случајевима где је то могуће, најбоље је да се оваква испитивања изврше прије издавања конзерваторских услова.

Археолошка истраживања

На подручју Општине Херцег Нови, налазе се бројни археолошки локалитети из широког временског раздобља од праисторије преко антике до средњег вијека. Њихови положаји и врсте налазе се у свиденицијама Републичког завода за заштиту споменика културе и Завичајног музеја у Херцег Новом. Приликом израде Просторног и Генералног урбанистичког плана, податке из ових свидениционих листа треба пренести на одговарајуће ситуационе планове подручја и насељених мјеста.⁷

Овдје се посебно указује на она потенцијална археолошка налазишта која су у темељној зони постојећих грађевина. Веома је чест случај да су култни објекти подизани над остацима таквих претходних здана. Мало је примјера пркава испод којих се неће наћи на старије зидове и расуте дјелове архитектуре и декоративне пластике, фрагменте фресака, раније гробове са прилогима и сл.

Такви налази спадају међу највиједнија научна изворишта за проучавање старијих културних и градитељских слојева из времена које није за собом оставило објекте над земљом. Приликом садашњих асеквиметричних ојачања темеља која доширу до најдубљег нивоа грађевине, неизбежно долази до поремећаја и уништења старијих зидова и стратиграфских слојева. Као превентива против стихијног рушења најдубљих и најстаријих градитељских хоризоната, може једино служити стручни надзор археолога или архитекте-конзерватора. Уколико се

⁷ Илија Пушнић, Археолошки локалитети и стање археолошке науке у Боки Которској, Бока I, Херцег-Нови, 1969, стр. 7-21.; Јован Мартиковић, Хидроархеолошка истраживања на Црногорском приморју. Старине Црне Горе, Цетиње, 1978, стр. 50-51.

приликом земљаних радова у темељној зони установи да поједини дјелови старијих грађевина могу или морају бити уклоњени, неопходно је да се цртежима, фотографијама и описом документује њихов затечени положај, техника градње и друге појединости важне за идентификовање налаза. Оно што се у сваком случају ремети и неповратно нестаје при оваквим радовима јесу стратиграфски слојеви са покретним налазима који су често најважнији подatak за хронолошко и културно-историјско одређивање. Стандардна теренска документација мора да садржи и профиле земљишта са означеним слојевима и координатама фрагмената.

Посебан значај имају оваква заштита ископавања па подручју средњовјековног града, јер се преко њих може утврдiti ситуација и структура првобитног насеља с краја 14. и касније из 15. вијека. Током претходних ископавања и радова у темељној зони извођеним послије земљотреса, откривени су на свим мјестима дјелови прећашњих грађевина: првобитних цркава, каснијих цамија, турских амама и др. Постепеним регистровањем оваквих налаза и њиховим уношењем у ситуацију града, биће могуће да се изврши графичка реституција ранијих фаза све до изворног склопа. Значај оваквих података повећава чинијница да не постоји нити архивска грађа из тог раздобља нити материјални остаци над земљом.

Садашња масовна акција обнове историјских грађевина може представљати шансу да се најстарији културни и градитељски слојеви открију и укључе у комплекс научних сазнања. Но, са друге стране, акција која је у току може значити праву погибљь за драгоценја изворишта за историју града, која се не могу ничим надокнадити. Стварна опасност постоји и овдје као и на другим мјестима где се стриљив истраживачки посао гура у страну због интереса инвеститора или извођача радова. С тога је у свим случајевима где постоје археолошки слојеви, неопходно извршити заптитна ископавања већ у фази припремно-истражних радова, а само свентуалис најмање приступачне дјелове открыти упоредно са санационим радовима.

Пројекти ревитализације

Масовни фонд наслијеђених културних добара садржи поред споменичких солитера и многобројне ансамбле и просторне целине амбијенталне вриједности. Ово градитељско наслеђе, осим културно-историјских, посједује и економске потенцијале. У највећем броју архитектонских објеката обављају се разноврсне утилитарне функције, међу којима су: становање, занати, трговина, сервиси, угоститељство и др. Савремена, активна заштита наслеђа има двојак циљ: да трајно заштити и очува културне потенцијале градитељског наслеђа и да

осигура развој одговарајућих функција у њему. То се постиже упоредном анализом технолошких склопова и просторних могућности традиционалне архитектуре.

Успешно разрешење ових понекад противуречних захтјева омогућује ревитализацију, тј. уношење свежих животних токова у оронуле грађевине и просторне целине. Тиме се осигурава не само продужена физичка стзистенција, већ и активна улога традиционалних структура. Зауврат, живот, данашњих генерација наставља се у хуманизованим амбијентима предака, који се неријстко поред свих техничких ограничења показују као супериорни у односу на архитектонске продукте данашњице.

Овакве синтезе живота и простора морају се освајати поступно, кроз фазно пројектовање у коме се разрешавају сљедећа питања: изворни облици архитектуре и могућности њихове рестаурације; прилагођавање новопланираних или затечених функција таквом модификованим облику историјског објекта, коме се враћају изворна решења и квалитети; уклањање свих каснијих преградњи које немају никакву културно-историјску ни градитељску вриједност; утврђивање услова и граница до којих се традиционални склопови могу прилагодити данашњим функцијама; израда програмско-идејних решења у варијантама. Главни пројекат потом може се радити на основу усвојене варијанте.

Оваквим поступним испитивањем старе архитектуре и нових функција, треба сузбити директне захтјеве инвеститора који, у настојању да постигну своје програмске и економске циљеве, не узимају у обзир услове заштите. Многорброжни примјери из праксе потврђују да се обзирним истраживањима постижу квалитетни спрегови наслеђа и савремених програма. У супротним случајевима, једнострани, априористички приступ има као резултат не само уништавање споменичким вриједностима, већ и неинвентивна решења функција. И у овом домену, као и у многим другим важи правило: улагање у припремно-истражне послове вишеструко се надокнађује квалитетом решења, уштедама у реализацији и повећаним прометом који се остварује у обновљеним објектима.

За посебне објekte који се истичу највишим градитељским квалитетима и културно-историјским потенцијалима, треба увести институцију конкурса, да би се омогућила шира лепеза решења а истовремено осигурало директније учешће јавности у обликовању града.

Исти однос треба да важи и за подизање значајнијих новоградњи у историјским амбијентима. У панорами Херцег Новог развијеној попут амфитеатра, нове јавне грађевине и стамбени ансамбли уносе велике промјене сагледаве из различитих углова и разних даљина.

Због тога се неизбежност њиховог подизања мора довести у директан однос са исто тако оправданим захтјевом за постизање квалитета у овом природном окружују изразитих пејзажних вриједности.⁸

На простору Херцег Новог, како урбаног средишта тако и руралне периферије, успешна заштита градитељског наслеђа може се постићи примјеном теоријских поставки и практичних рјешења активне заштите у више смјерова: однос изворних рјешења и каснијих преградњи, простора и функција, старог и новог - у непрекидном истраживачком напору.

Санирање конструкција

Захтјеви који се постављају у погледу санирања и асезимичког ојачања конструкција стварају знатне проблеме настојању да се традиционална архитектура сачува у изворним материјалима и техникама. На основу постављеног задатка да се објекти ојачају против сеизмичких сила до деветог степена, израчунавају се робусне армирано-бетонске конструкције у облику серклажа, стубова, масивних таваница, проширенih темеља, армираних торкрет облога камених зидова, дијафрагми и сличних елемената којима се подухватају или замјењују старе структуре.

Да би се остварио такав задатак, у наслијеђеном градитељском фонду споменичким и амбијенталним вриједностима, морају се поставити јасни услови и стриктна ограничења са шиљем да се физичким ојачањем старих објеката не уништи њихов споменички интегритет. У противном, сви напори и уложена знатна средства постају узалудни са гледишта заштите наслеђа, које и јесте најбитнији циљ оваквих захвата. Иначе, било би једноставније и економичније извести реконструкцију из темеља или подији новоградњу на истом положају и у сличним облицима. Защита старе архитектуре грађене у камену не обухвата само укупан габарит објекта и његове фасаде. Она се тиче такође очувања традиционалних материјала и технологија, обраде интеријера и других елемената и својстава. За то се не може сматрати успјелом она санација која као резултат има ојачани факсимил оригинала, или својење историјског објекта на фасадне зидове, и тамо где је досада био сачуван и унутрашњи склоп. Незадовољавајући резултати постижу се онда када је конструкторски задатак надређен другим дионицама захвата. С тога се при постављању услова за интервенције морају истовремено узети у обзир специфичне околности рада на објектима традиционалне архитектуре.

⁸ Бруно Шишић, Неке пејзажне значајке Боке Которске у свијету туризма, Бока 10/П, Херцег-Нови, 1979, стр. 57-62.

Велики степен ојачања стarih камених грађевина може се постићи санирањем њихових конструкција примјеном изворних материјала и ојачања, као што су: презифивање јако дерутних дјелова; инјектирање растреситих зидних маса; рестаурација оригиналних отвора на положајима где су накнадно пробијани велики излози и сл.; постављање челичних затега у нивоу међуспратних таваница и армирано-бетонских серклажа при врху зидова; извођење армирано-бетонских таваница на нивоу где је постојао насып и слијепи под; прихваташање стarih дрвених (касетираних или осликаних) таваница за нове а.б. носаче; проширења темељне стопе.

Све досада наведене мјере могу бити изведене, а да се притом не поремети изворни склоп објекта нити униште елементи синтеријера (како на зидовима, тако и на подовима или плафонима). Уколико се на основу прорачуна покаже да су осим тога потребна и допунска ојачања, она се могу изводити у облику средњих конструкцијивних зидова који се трасирају на положајима досадашњих преградних или приближно томе. (С обзиром на положај отвора и обраду таваница, не могу се учинити велика помјерана).

Као најмање повольна показује се техника армираног торкрст бетона, којом се облажу камени зидови са једне или са обије стране. Тиме се губе сви подаци које садрже камени конструкцијивни зидови: конзоле, нише, пила, слојеви стarih малтера са декорацијама, трагови разних фаза преградњи и др. Поред наведених недостатака, оваква техника има мањкавости и са гледишта грађевинске физике и хигијене коришћења простора: у бетонским коморама смањена је респирација зидова и таваница, а повећана је кондензација и звучна проводљивост. Оваква техника, међутим налази честу примјену у пројектима и захватима који су заокупљени једностраним задатком физичког ојачавања по сваку цијену. Описане негативне посљедице могу се избjeћи или знатно ублажити уколико се пројектни задаци за конструкцијивну санацију одређују у чврстој повезаности и зависности од услова заштите градитељског наслеђа, посебно споменика културе.

У сваком случају, захвати по асезимичким нормативима не смију бити априорно надређени, осим осталим околностима очувања објекта као документа градитељства и културе прошлих генерација.

Једна од темељних поставки савремене заштите културних добара, која је истакнута на међународним скуповима, јесте реверзибилност, тј. повратност-могућност да се конструкцијивни и други елементи уграде приликом санације, могу једном без посљедица уклонити из стarih објеката и заменити новијим и погоднијим рješenjima.

Овакав став произашао је из разумне претпоставке да ће наука и грађевинска технологија временом овладати таквим материјалима и поступцима, који ће постизати ојачање структуре без уништавања документарних и декоративних квалитета. Међутим, о томе се данас не води ни издалека довольна брига; у старе структуре утрађују се неодвојива ојачања, која блокирају или просто уништавају многе чинионице и доказе о грађитељском опису и култури живљења ранијег времена.

У закључку свога поглавља треба још једном истаћи полазни услов и принципијелни став: крајњи циљ захвата на објектима грађитељског наслеђа јесте очување њиховог споменичког потенцијала који се испољава у ситуацији, просторном решењу, конструктивном склопу, грађевинским материјалима, облогама, пластичној и полихромној декорацији и др. Том интегралном својству споменичког наслеђа мора се прилагодити свака планирана конструкцијска интервенција. Пут да се то постигне налази се у правцу интердисциплинарног тимског рада и активног судјеловања службе заштите споменика културе.

Обрада фасада

Од градње до данас знатан број објеката претрпио је промјене на фасадама, посебно у приземној зони. То је особито случај са зградама подигнутим дуж улица са пословним садржајима. Због настојања да се роба што више изложи погледу потенцијалних купаца, често су отварани широки портали излога на положају два-три мала отвора. Осим што је битно промијенила изглед оваквих мањом невеликих кућа, та интервенција довела је до статичког слабљења њихових конструкција. Дотадашње линеарно оптерећење на тло претворило се у концентрисано, што је узроковало накнадна слагања темељног тла, а у неким случајевима и појаву пукотина на фасадним зидовима.

У склопу санационих радова, неопходно је да се изврши рестаурација изворних облика приземних отвора: тиме ће се истовремено повратити поремећена стабилност зграде и обновити њен исказани изглед. Оваквим настојањима по правилу се супротставља комерцијани интерес трговине. Међутим, савремено излагање артикала не користи више излог као контактну површину, већ настоји да читаву продавницу аранжира као изложбу. Стога конзервативни начин излагања што већег броја артикала у пренатрпаним изложима треба напустити како због архитектуре, тако и због савремених функција.

За разлику од приземља, спратови су по правилу знатно рјеђе мијењани фасадне отворе. Намјесто тога мијењани су фасадна пластика,

начини футовања, малтерне облоге или бојени слојеви. Овакве пренаке унијеле су попекада знатне деформације које су помутиле изборни лик прочеља.

Стога се као друга мјера обнове овдје укључује уклањање свих накнадних и неподесних слојева и успостављање јасне слике изворне фазе и потоњих проградњи које се могу вредновати као историјски и градитељски значај.

Током прошлог и овог вијека највише, камена прочеља била су покривена слојевима малтера који је потом бојен.

Но, истовремено било је и таквих градњи којима је малтерна облога саставни дио првобитног рјешења. То су махом зграде подигнуте од почетка 19. вијека па овамо, под утицајем континенталних области које су тада биле под влашћу Аустроугарске. Код таквих случајева, малтерна облога треба да буде сачувана уз разумљиву обнову материјала и бојених премаза. Са грађевина којима је извorno рјешење било са видним фасадним каменом, треба обавезно скинути накнадне малтере. На основу стања камених квадера и фуга, утврдиће се врста и степен потребних радова.

Основни грађевински материјал који је употребљаван, јесте камен кречњак из локалних мајдана који је приклесан са русичним изгледом фасадних равни. За прагове врата и прозора, за профилисane оквире, камене кордон вијенце, коизоле и декоративну пластику, употребљаване су боље врсте камена са удаљенијих налазишта.

Прије одлуке о начину чишћења фасада, треба узети у обзир слиједеће напомене и упозорења: подаци који се налазе на прочељима старих грађевина, представљају у највећем броју случајева главни ослонац за стилско и хронолошко одређивање архитектуре. Зато морају бити поштеђени посљедица непажње или намјерног уништавања.

У знаке распознавања спадају формат квадера и фактура видних површина; начин услојавања и облици фуга између редова; профили оквира и вијенаца; облици конзола и декоративне пластике.

Од наведених елемената помоћу којих се врши одређивање стилске припадности и временског поријекла, највише су изложени уништавању фактура квадера и малтерне спојнице. У том правцу чине се непотребне и погрешне радње као што су пјескарење или прештоковање лица квадера, обијање фуга, чишћење пластике грубим челичним четкама и сл. Овим се постиже неколико негативних ефеката: губе се у неповрат подаци о изворој архитектури; излажу се убрзаном пропадању дубљи слојеви материјала који је досада био заштићен површинским слојем калцита, који такође чини тзв. патину камена; наношење нових спојница у продужно-цементном малтеру покривају се састави прецизно изведенih квадера; конфекцијско футовање не води

рачуна о разликама у техници које су стари мајстори имали у својој дуготрајној пракси, од пресизних милиметарских слојева квадера до широких дерсованих фуга између рустичних блокова. Намјесто тога, данас се упражњава једна просјечна техника која не води рачуна о упадљивим разликама у „опусу“ појединих камених фасада. Као крајњи резултат, јавља се обновљена фасада која није много боље заштићена од атмосферија, али је због тога изгубила читав низ појединости које су је дефинисале у времену, поријеклу и стилској припадности. Архитектура се своди на временску раван данашњице, у којој је грађевинска „којметика“ уништила својеврсни шарм старости и доказе дугог трајања такве архитектуре и тога града.

Да би се избегле негативне последице несмишљеног рада, треба избегнути све поступке који на груби, горе описани начин лишивају објекте њихових архитектонских атрибута. Намјесто тога, чишћење фасада мора се свести на спирање настала прљавштине без грубих механичких или хемијских средстава. За технику фуговања треба пронаћи податке на самом објекту, с тим што се морају очувати све оригиналне спојнице које су још чврсто везане за подлогу, а обновити само one које су трошне и напукле.

При том, треба се ослободити заблуде да ће нове пролужно-цементне спојнице бити јаче од старих изведенih у кречном малтеру. Јер дуги процес везивања учинио је да се кречни малтер у спојницама квалификује и чврсто прионе уз камену подлогу с којом га повезује исти хемијски сastav. Код расуђивања да ли треба уклонити старе спојнице или их сачувати, губи се из вида слиједеће сазнанje: боље дјелују два међусобно хомогена материјала истог сastava и сличних механичких особина, него спој два са неједнаким сastавом и различитим степенима еластичности.

Због оваквог исподударања фасадног носача и фуга, односно малтерне облоге у којој постоји велики пропенат цемента, догађају се напрслине у тврдим и кртим спојницама кроз које продире воде. Захваљујући водонепропусности таквих материјала, вода која је продрла у зид не може да испари према вани, већ се све више акумулира према средишту зидне масе и унутрашњости објекта. Када се спољашња температура спусти испод нуле, долази до механичког разарања спојница и површинских слојева камена. На тај начин се отварају слаба мјеста за још дубљи продор влаге и појачано дејство разних штетних утицаја. Овакав процес показује да је погрешно убеђење и пракса примјене јаких цементних малтера, било за фуговање или за облагање.

Лабораторијска и теренска истраживања ових појава у иностраним специјализованим центрима показала су да је примјена добро дозираних и правилно нанесених малтера преко фасада или само спојница, први услов за исправно решење. Пракса на домаћим

градилиштима потврђује такве ставове. Први услов за отпорност и дуговjeчност фасадних материјала јесте њихов састав. Намјесто хидратисаног креча који се данас масовно производи и примјењује, неопходно је користити гашен креч, који има много боља својства постепеног везивања и пластичности. Други основни састојак малтера, пијесак, може бити замјењен мрљеним каменим агрегатом који по свом кречњачком саставу и по окер тоналитету одговара постављеном задатку. Количина портланд цемента мора бити сведена на минимални проценат који осигурува почетно везивање, понито је калцификација креча спорија.

Битан предуслов за успешан резултат је одржавање малтера на фасадама сукцесивним прскањем и заштитом од сунца и наглог тубљења влаге. Као најчешћи количински однос цемент: креч: агрегат примјењује се пропорција 1:3:6. У зависности од фактуре која се жели постићи, површина се може вишеструко глачати, или обратно, попрскати крупнозрним пијеском и мрљеном опеком што даје рустичан изглед.

Осим наведених упутстава која треба да обезбиједе боља својства и повећану отпорност фасадних облога и спојница, мора се обратити пажња и на облике спојница, које чине цјелину са осталим елементима градитељског опуса. Као што је напријед речено, стари мајстори имали су на располагању репертоар фуговања знатно шири од данашњег. Потом се, поред осталог, могу установити вријеме и стил градње. У овим крајевима посебно се истичу фуге у облику уских истурених трaka малтера којима се стварао утисак веће геометријске правилности квадера, слојева и укупног слога. Такве фуге могу се још данас видјести на многим прочељима, особито бољих градњи као што су на пр. барокни капетански палаци, поједине цркве или јавне грађевине. Овакве спојнице морају бити свуда сачуване и прецизно обновљене на мјестима где су дотрајале. На жалост, оне се често скидају без стварне потребе. Једино материјални интерес извођача радова или колебљив стручни надзор могу бити разлог да се овако олако поступа и са документима прошлости и са средствима инвеститора која се олако расипају.

Код полихромне обраде омалтерисаних фасада, честа је примјена синтетичких премаза. Послије више година масовне примјене, могу се извести закључци о значајним недостацима таких поступака (наприме, луспање, спирање и сл.). И овдје стоје на располагању два традиционална поступка, који нуде боље резултате. Јелан се састоји у тонирању малтерне смјеше примјеном каменог агрегата одговарајуће природне боје, чиме је осигурана иста трајност боје и носача. Друга се постиже наношењем минералних пигмената преко влажног тек постављеног малтера, што обезбеђује хемијску везу подлоге и боје које чине један калцификован слој. Овај начин одговара старој техници алфреско примењеној вјековима у зидном сликарству.

Сва наведена упутства произашла на основу традиције, научних истраживања и контролисане праксе, могу се корисно примијенити уз испуњавање неколико услова: да се укључе као обавеза приликом формулисања конзерваторских услова; да се осигура њихова примјена кроз квалификован и досљедан надзор; да се сузбије неуки и профитерски однос поједињих извођача којима више одговара масовна примјена рутинских техника без обзира на градитељске традиције краја и споменичке потенцијале објекта. Тако избјегниће се непотребна штета (културно-историјска и економска) која понегдје пријести да се по негативном дејству изједначи се дејством земљотреса.

Праћење збивања на терену током неколико прошегодишњих година не даје права на претјерано задовољство. Санирањем објекта губе се неповратно многи елементи традиционалних градитељских техника. Намјесто њих, примјењују се конфекцијски рецепти, чија ће се неподесност временом све више испльавати. Зато је неопходно да се ове опште одреднице унесу у генерална урбанистичка документа, а из њих у детаљне урбанистичке планове и пројекте.

Кровови

Доминантан покривач старих камених кућа јесте каналица. Њен изворни облик настао ручним радом плиће је сегментаст и мањег формата у поређењу са данашњим индустриским производом. Код данашњих радова иеритетко се догађа да се каналица старог формата скида и замјењује новом, која се поред осталог истиче и окерасто-црвеном бојом. На поједињим ансамблима историјске архитектуре, посебно оним који се налазе на позицијама где је сагледљива „лета“ фасада, важно је сачувати, стари покривач покривен тамнијим тоновима који варирају од окера до зелено црних наслага микроорганизама. Пажљивим скидањем и сортирањем материјала са више објекта, може се извршити препокривање макар најстаријих и највиреднијих грађевина. Израдом одговарајућих подлога са хидроизолацијама данас се постиже потпуна заштита од продора воде, вјетра и термичких утицаја. У не малом броју случајева, каналица се замјењује медитран пријепом или другим сличним покривачима. У ситуацији каква је на тржишту, ова пракса мора се прихватити на еластичан начин, водећи рачуна о старости зграда, технички обраде прочеља и споменичкој вриједности.

Древни покривачи од сламе или камених плоча могу се и сада наћи по селима на обронцима Орјена. На локалитетима где се слојевит камен још вади, камене ссоске куће се још увијек препокривају каменом. Но, таква пракса није досљедна, па се упоредо јављају и шире индустриски елементи као што је фалцовани пријеп или чак салонит. У ссоским амбијентима и горском пејсажу овакве мјешавине знатно

више одуларају у општој слици краја него у непосредној околини града. Појачаним теренским надзором треба спријечити самовољно уништавање камених покривача. Зауврат мора се помоћи власницима кућа да добаве камене плоче и тако изврше нужне поправке оштећених или дотрајалих кровних покрова.

Један од елемената архитектуре кровова који карактерише области Боке јесу виђенице, које су рађене у разноврсним облицима: од малих отвора за свијетло и вентилацију, до великих прозора декоративних облика. При данашњој масовној обнови, јавља се опасност да се такви елементи униште или преиначе у форме потпуно неприлагођене традицији овог краја. У објектима где се досадашњи тавани претварају у стамбена поткровља, мора се нормално прилагодити данашњим стандардима у погледу свијетла и вентилације. Зато је потребно дозволити отварање нових виђеница и на положајима где раније нису постојале. Не може се сасвим искључити ни примјена савремених кровних прозора у равни покривача, с тим што се за овај тип могу одабрати мање истакнуте локације и грађевине које нису под режимом најстроже заштите.

Стари димњаци са једним или више канала имају главе обликоване тако да могу спријечити повратно дејство јаког вјетра. Приликом земљотреса, такви димњаци су добрим дијелом или порушени или јако оштећени, па масовно нестају са кровова кућа, како у Старом граду, тако и у околини. Приликом израде конзерваторских услова и пројеката обнове, треба заштитити и обновити у сваком случају највриједније примјерке димњака који чине особеност камених зграда и амбијента. Са друге стране, мора се обуздати пракса подизања најразноврснијих димњака са „декоративним“ главама које су предмет импровизација и приватних укуса. Као превентивна мјера могла би послужити израда каталога са разним типовима традиционалних димњака из којих би се реализовали погодни примјери.

Стални мотив на прочељима камених здања били су капци са фиксираним дашчицама (шкуре) или са покретним (гриље). Они су својим истакнутим положајем постали значајан мотив фасада и читавих уличних фронтова и тргова. Истовремено, нису изгубили велику употребну вриједност у крајевима са јаким сунцем, снажним вјетровима и знатним температурним разликама. Зато дрвене капке треба обавезно обнављати на мјестима где су и до сада постојали.

Такође и на новоградњама намјесто утравајних ролетни.

У некадашњој пракси примјењивана је тамно-зелена боја за капке и свјетлија за унутрашњу столарију. Овакав однос боја треба и најдальје задржати уз претходну импрегнацију дрвета против разних агенаса, као што су: влага, гљиве, топлота, црвоточина и сл.

Данашиће настојање да се приземља зграда оспособе за разноврсне трговине, занате, сервисе, угоститељство и туризам намеће оправдану потребу постављања фирмских и других натписа. У том погледу, неопходно је утврдити општа начела и ограничења која би важила за све случајеве и просторне јединице, док би се специфичне појединости утврдили кроз детаљне урбанистичке планове и појединачне пројекте. Као општи услов, требало би усвојити начело да се на фасадне зидове не постављају никакве табле са натписима, рекламама и сл.

Обавезни текст фирмe и нужна обавјештења могу се уградити у портал, дуж подеоне греде излога, на површини стакла и на сличним површинама иза равни излога.

Свијетлеће рекламе не могу имати мјеста на каменим прочељима историјских грађевина, као ни пластичне кутије од перспекса са натписима у боји и сл.

Кроз сарадњу са комуналним организацијама, може се потпуно избјећи уградња кабловских глава за електричне прикључке на подземну мрежу. Прави положај оваквих спојева јесу улазни ходници какве има готово свака стара кућа у граду и околини.

Ентеријери

Највећи број историјско-стилских интеријера које треба заштитити налази се у црквеним објектима. У најстаријим сакралним грађевинама посебно су значајни остаци фресака на сводовима, зидовима у олтарним апсидама и другим положајима. Зидних слика има и у појединим црквама каснијег поријекла. Други значајан споменички корпус чине иконостаси, чији су аутори били познати живописци свога времена. Осим фресака и иконостаса, овамо спадају и дјелови црвеног намјештаја и обредних предмета, који се по закону сматрају саставним дијелом испокретне споменичке целине.

У профаним грађевинама много је мање сачуваних елемената интеријера. Но, то је само разлог више да се овакви ријетки и мањом скромнији дјелови архитектонске и декоративне обраде спасу потпуног нестајања, које им пријети у току обимних радова. Над приземним и полуукопаним просторима, постоје сводови од камена или опеке, омалтерисани или грубо фуговани. Између појединачних стажа су дрвене таванице, чији су старији типови са конзолама и зидним подвлачима. Кол бОльих решења, таванице су могле бити касетиране и украшене сликарским мотивима. Барокизирани облици имају лучне прелазе између плафона и зidova са плитким профилацијама у малтеру и полихромном обрадом. Овај облик одржао се и током 19. вијека са „молерајем“ који је покривао широке површине орнаментима и бильним мотивима. Данас се приликом санационих радова може наћи на такве интеријере у којима су видни, или покривени накнадним премазима, списани

декоративни мотиви. Очуване остатке треба обавезно испитати и валиоризовати, јер крајњи закључак може битно утицати на избор метода конструктивног ојачања. Код оваквих интеријера, техника армираног торкрет бетона којим се обухватају камени зидови потпуно је неприхватљива.

У великом броју објеката традиционалног градитељства, постоје више у масивним каменим зидовима конзоле као дјелови старијих таваница, камени рустични плочници по конофама, улазним ходницима; степеништа (и балкони) са гвозденим оградама израђеним у декоративним облицима (ливене или коване). Код објеката боље обраде, наилази се на стару столарију, прозоре и врата са дрвеним профилисаним облогама у дебелим зидовима и на крилима. Слично фасадним порталима и оваква унутрашња врата треба где год је могуће сачувати, било као изворни подatak о некадашњим столарским облицима и техникама, било као узорак за репродукцију. У данашње вријеме, на жалост пречесто, елементи старих интеријера завршавају или на шуту или се препродају за поновну примјену у новоградњама. Тиме се све више осиромашују и стерилизују стари интеријери, а историјски објекти своде на главна прочеља.

У току претходних истражних радова на објектима, морају се извршити детаљни прегледи, сондирања и проучавање узорака некадашње обраде интеријера. И у случајевима где се због недовољности остатака или других разлога покаже да обнова интеријера није могућа, овакви фрагменти имају документарну вриједност за даља синтезна истраживања. Поједини елементи могу бити поновно урађени на подесним мјестима у истом објекту, или када је по сриједи високовриједан рад, пренети у музеј. У сваком случају, неопходан је редован и појачан надзор током санационих радова, јер се управо највише уништавају дјелови интеријера, из незнанја и неката.

Приликом обраде урбанистично-техничких услова за појединачне објекте, морају се обавезно укључити и конзерваторска упозорења и захтјеви који се односе на елементе и вриједности интеријера у историјским грађевинама.

Svetislav VUČENOVIC

SUMMARY

After the intense earthquake in 1979, which hit a large region of Montenegro, in particular its Coast, a systematic preparation of renewal started. First the evaluation of the degree of damage and need for restoration work was carried out in settlements and on buildings. The next step was the research of architectural heritage with the aim to incorporate the results in the plan documentation (landscape, master and detailed town plans and building projects) for the work.

In Herceg Novi the first research began in 1982 in the Old Town. The statements on the need of protection were incorporated in the Detailed Town Plan and published in this magazine (no. 20). In 1985 the observation of the whole territory of the Municipality was carried within the creation of the landscape and master town plan. Herewith a part of the study of the material on the principle issues of the restoration of the architectural heritage is published.

The paper presents: 1) Urban development and architectural heritage , 2) Protection modalities. The third part – Documentation on landscape units will be published in a separate contribution.